

роль під час операції чекістів проти залишенців під назвою «Заповіт». Окрім А. Гулого-Гуленка тут висвітлено діяльність отамана Чорного лісу Пилипа Хмари, Костя Пестушка — наймолодшого отамана Холодного Яру та його Олександрійської повстанської повітової дивізії; Якова Мамая-Щириці, Автонома Чучупака та інших учасників повстанської війни в Холодному Яру проти російських окупантів.

Узагальнюючи все відоме та дискусійне про Холодний Яр, автор намагався уникати переписування загальновідомих фактів, тому інформацію про відомих отаманів та епізоди повстанської війни на цих теренах подано стисло й лаконічно.

Звісно, неможливо обійтися без цитування роману Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр». Безумовно, це додає тексту колориту і дозволяє краще відчутти атмосферу повстанської боротьби в Холодному Яру, безпосереднім учасником і яскравим оповідачем якої став автор цієї легендарної книжки.

Про вплив Холодного Яру на сучасний період війни України за незалежність теж варто згадати: читач побачить зв'язок поколінь учасників визвольної боротьби 1917–1922 рр. із сучасними героями російсько-української війни, у чиїх серцях палає незгасимий вогонь з Холодного Яру, з тими, для кого Холодний Яр став прикладом жертвовної боротьби, коли «невеликі числом, але сильні духом можуть боротися з незрівнянно чисельнішим та краще озброєним ворогом!»¹.

¹ Тут і далі цит. за виданням: Горліс-Горський Юрій. Холодний Яр : роман / Юрій Горліс-Горський ; передм. Іллі Рудійка. — Київ : Віхола, 2024.

ВСТУП

Холодний Яр — цілий пласт української історії, що сполучає в одну цілість кілька поколінь борців за незалежність України, «це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України», — писав Юрій Горліс-Горський про один із потужних центрів українського повстанського руху XVIII–XX ст. Легендарна історія Холодного Яру охоплює значні періоди нашої історії. Один із більшовиків помилково стверджував, що «Холодний Яр, збудований ще у часи Запорозької Січі»². Насправді перші укріплення в Холодному Яру виникли на основі одного зі скіфських городищ. Вали давніх городищ вражали та досі вражають усіх, кому їх доводилося бачити. «Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Якись таємничі загороди, навіть

² Козельський Б. Шлях зрадиництва й авантур (Петлюрівське повстанство). — Харків, 1927. — С. 74–75.

електричні (!)... Важкі гармати, “які стріляють на сорок верстов!”... Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевиків, ні денікінців, нічого не могли йому зробити...” — такими були перші враження Юрія Горліса-Горського від побаченого в Холодному Яру, куди він потрапив як старшина Запорозької дивізії під час Першого зимового походу армії УНР у лютому 1920 р.

Не менш яскравими були емоції від холодноярських теренів в Івана Курова — московського окупанта, який побачив Мотронинський монастир восени 1920 р., коли прибув туди для боротьби з холодноярськими повстанцями: «Подібної фортеці за шість років війни не бачив»¹.

Географічно Холодний Яр охоплює терени на межі сучасних Черкаської та Кіровоградської областей (від першої — частини Кам'янський і Черкаський райони та практично повністю Чигиринський, від другої — частина Кропивницького). Нерідко Холодний Яр як місцевість та терени повстанської боротьби помилково ототожнюють виключно з Черкащиною, що значно звужує розуміння Холодного Яру як природного й історичного феномену. За однією з версій система глибоких ярів завдовжки понад 200 км у Центральній Україні утворилася внаслідок падіння величезного метеорита кілька мільйонів років тому, науковці назвали його Бовтиським.

«В адміністративно-територіальному розрізі Холодний Яр — це 20 сіл та 12 хуторів на правому березі Дніпра на площі у 30 тис. гектарів, які розташовані на Холодноярському плоскогір'ї, оточеному Холодно-

¹ Холодний Яр. — Харків, 2017. — С. 360.

ярським лісом. Тут знаходиться п'ять ярів. За назвою найбільшого і найдовшого яру — Холодного — почали називати всю навколишню місцевість», — стисло сформулював цей край відомий краєзнавець Віктор Гугля із Суботова, ґрунтовний фахівець та яскравий популяризатор історії Холодного Яру².

Ліси створювали сприятливі умови для повстанської війни, а в селян-повстанців доби визвольних змагань 1917–1922 рр. було особливе ставлення до лісу. Аналізуючи літературно-історичну спадщину, яка вийшла з-під пера повстанців, натрапляєш на сполучення: батько-ліс, ліс-друг, ліс-охоронець. У романі Юрія Горліса-Горського є рядки, які підтверджують цю думку: «голос батька-ліса, що бере під свою опіку життя тих, що для них не існує вже хата і родинний стіл».

Розуміння вагомості ролі лісу в житті повстанців ілюструє ставлення повстанців до збереження лісових масивів: «Рубати дерево для господарчих потреб можна було на лише визначених для того ділянках ліса, недалеко, але і не близько села. Край ліса від села перші дерева мали почесний обов'язок — першими ховати від ока ворога селян, як виникне потреба утекти із села. За дерево, зрубане де-будь, аби ближче хати, ще покійний отаман Чучупака визначив кару: двадцять п'ять шомполів на голе тіло. І не було випадку, щоб хтось заборону порушив».

Чорноліський отаман Пилип Хмара, який тривалий час вдало взаємодіяв із холодноярцями, також намагався запобігти вирубуванню лісів. Козаки переагітовували селян, а коли ті не розуміли слів, розганяли їх. Головний

² Гугля В. Суботів Хмельницьких. — Київ, 2001. — С. 5.

мотив: «Не дамо руйнувати нашого лісу!». Пилип Хмара навіть випустив наказ, який забороняв вирубку лісу, за порушення його обіцяв розстріляти.

Можливо, завдяки цьому і зберігся в Холодному Яру тисячолітній дуб Максима Залізняка заввишки понад тридцять метрів — один із символів цієї місцевості.

Зазначимо, що переважна кількість отаманів мала добру освіту, тому усвідомлювала необхідність збереження лісу, як для сучасників, так і для нащадків.

Ліси та гори робили цю місцевість подібною до Карпат, а Ю. Горліс-Горський часом порівнював її навіть із Кавказом: «...щось ніби Карпати або Кавказ у міні-ятурі. <...> Вся місцевість дійсно нагадує Кавказ у зменшеному розмірі. Гори, вкриті лісами, роблять на обрії чудові везерунки, перерізані глибокими ярами. На хвилястих полях, куди не глянь, — високі кургани-могили. Видно, що тут колись бували діла — було кого і ховати».

Поєднання природних умов та історичних обставин невдовзі спричинило трансформацію назви Холодний Яр, який став одним із потужних центрів багатовікової визвольної боротьби українців: «Назва “Холодний Яр” — перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості, всієї бойової організації», — зазначав Ю. Горліс-Горський. Він справедливо відзначив, що ці місця були святими для українців, бо тут зароджувалася козаччина й вирувала Коліївщина. Під час Української революції XVII ст. Чигирин і Суботів були столицею та резиденцією Гетьманщини Богдана Хмельницького, який народився в цих місцях. У XVIII ст. тут вирували події Паліївщини, а згодом «сповита обставинами часу» виникла Коліївщина. У XIX ст. відбулися «Чигиринські аграрні заворушення», інспірова-

ні рухом народників. «Чи це не характеристичне, що революціонери Дейч і Стефанович, щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійности України, наслідують Залізняка і показують селянам “золоту грамоту від царя”, в якій він дозволяє відбирати землю у панів, вибрати собі гетьмана та повернути козацькі вольності. Чи не характеристичне, що тут на таємних радах, вночі у лісах селяни вибирають собі гетьмана в той час, як тоді, майже по всій Україні, було давно забуте і нічого не казало селянському серцю слово — гетьман. Може тому, що тут була церква над Суботівим, у якій висіла табличка: “Тут був похований гетьман України Богдан Хмельницький” — не дозволяла його забути», — розмірковував над особливостями формування ментальності холодноярців Ю. Горліс-Горський.

Історичні процеси, які впродовж століть відбувалися на цих теренах, мали значний вплив на формування свідомості населення Холодного Яру, переважно українського за своїм етнічним складом. «Шанці на шанцях, могила на могилі ... І населення з козацьким духом, непомішане, самі українці — за Україну — очі видеруть...» — так характеризував цю місцевість і її населення один з найзагадковіших персонажів роману «Холодний Яр» Андрій Чорнота.

Тривалий час цей край був одним із повстанських центрів українського народу, що, безумовно, сформувало патріотичний світогляд його мешканців. Ю. Горліс-Горський підкреслював своєрідні риси ментальності холодноярців, відзначаючи приязне ставлення до українського війська: «Селяни <...> гостинно запрошують до себе. <...> Один, трошки “під мухою”, запрошує

всіх до себе на хрестини. Нема тих недовірливих, або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлію і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчують справі, за яку ми боїмося, і це наповнює душу якоюсь щімливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час обличчя козаків і бачу, що вони відчують те саме».

А ось ставлення до чужинців-окупантів було цілком протилежним: «Москаль — чи “білий”, чи “червоний” — був для нього лише москаль — одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково: куклями».

Саме тому А. Чорнота, побратим Ю. Горліса-Горського, зазначав, що сила Холодноярської повстанської організації «в селах». А більшовики характеризували місцеве населення, як «прекрасний матеріал для формування бандитизму», тобто українських повстанських загонів. Тож важко не погодитися з висновком Ю. Горліса-Горського, що серед мешканців Холодного Яру панували цілковито націоналістичні настрої. Це твердження варто доповнити зауваженням, що патріотичні націоналістичні настрої мешканців сіл Холодного Яру було сформовано не в останню чергу під впливом братів Чучупаків, уродженців села Мельники, отаманів Холодноярської організації. Це сталося 1918 р., бо 1917 р., у перший революційний рік, на теренах с. Мельники — столиці холодноярських повстанців, дієвої патріотичної організації ще не існувало.

Значний вплив на формування патріотичного світогляду мешканців сіл на території Холодного Яру мала творчість Тараса Шевченка. Особливо його поезії,

присвячені Коліївщині — гайдамацькому повстанню 1768 р. під проводом Максима Залізняка й Івана Гонта. Центром повстання був саме Холодний Яр. Про події Гайдамачини Шевченко згадував у поемі «Гайдамаки» та у вірші «Холодний Яр». У XIX ст. Тарас Шевченко відвідав цей край. Він залишив малюнок Мотронинського монастиря — духовного центру визвольної боротьби українців проти окупантів упродовж кількох століть. Під впливом творів Шевченка учасники визвольних змагань 1917–1922 рр. на цих теренах почали називати себе куренем гайдамаків Холодного Яру, а Шевченкові рядки: «І повіє огонь новий з Холодного Яру» було вишито на їхньому чорному прапорі, захованому згодом від окупантів в артилерійській гільзі на теренах Холодного Яру. А дух Максима Залізняка й Івана Гонта, який, за римою Шевченка, витав над яром, надихав на боротьбу нових отаманів і повстанців. Недаремно учасники визвольних змагань обирали собі псевдо Гонга (отаман Іван Лютий-Лютенко) або Залізняка (Юрій Горліс-Горський).

Історія Холодноярської повстанської організації («республіки») — героїчний фрагмент боротьби за незалежність України в 1917–1920-х рр. Цей потужний повстанський центр створило місцеве селянство для захисту своїх життєвих інтересів та підтримки УНР на противагу окупантам. У той період Холодний Яр став символом духовної соборності. У лавах повстанців можна було зустріти полтавців, таврійців, херсонців, галичан, запорожців, українців з Кубані та Дону. З 30-х рр. XX ст. в історії перших визвольних змагань за цим краєм міцно закріпився термін «Холодноярська республіка». Одним із перших його застосував Ю. Горліс-